

Krzysztof Leśniewski

Przebóstwienie człowieka w teologii prawosławnej

„Tę zaś chwałę, którą Mi dałeś, im przekazałem, aby byli jedno, tak jak My jedno jesteśmy. Ja w nich, a Ty we Mnie! Aby byli tak doskonałą jednością, żeby świat poznał, żeś Ty Mnie posłał i umiłowałeś ich tak, jak Mnie umiłowałeś”¹ (J 17,22-23). W celu wyrażenia nowotestamentalnej nauki o wyzwalającej od grzechu i śmierci jedności człowieka z Bogiem, a więc jedności, która jest istotą dzieła Chrystusa, wschodniochrześcijańscy ojcowie Kościoła korzystali z pojęcia „przebóstwienie” (gr. *theosis*)². Idea przebóstwienia wyróżnia soteriologię prawosławną w porównaniu z pojmowaniem zbawienia w tradycjach chrześcijaństwa zachodniego³. Przebóstwienie osoby ludzkiej stanowi centralny temat, główny cel, a zarazem najważniejszy ideał prawosławia⁴. Jest to „sama istota chrześcijaństwa”, gdyż odnosi się do zstąpienia Boga zniżającego się do naszej kondycji, dzięki czemu została otwarta dla ludzi droga wstępowania ku Bogu. Zstąpienie (gr. *ka-*

¹ Cytaty biblijne za: *Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, wyd. 5, Poznań 2003.

² J. Meyendorff, *Św. Grzegorz Palamas i duchowość prawosławna*, tłum. K. Leśniewski, Lublin 2005, s. 37.

³ Por. A.N. Williams, *The Ground of Union. Deification in Aquinas and Palamas*, New York–Oxford 1999, s. 128-156.

⁴ D.B. Clendenin, *Partakers of Divinity: The Orthodox Doctrine of Theosis*, „Journal of the Evangelical Theological Society” 37 (1994) 3, s. 366.

tabasis) Boskiej Osoby Jezusa Chrystusa i przyjęcie ludzkiego ciała dało człowiekowi możliwość wstępowania (gr. *anabasis*) w Ducha Świętym ku Bogu. Dzięki odkupieńczemu uniżeniu i оголоczeniu (gr. *kenosis*) Syna Bożego we wcieleniu i śmierci krzyżowej upadła ludzkość została powołana do przebóstwienia mocą niestworzonej łaski⁵.

Szczególne role, jaka jest przypisywana przebóstwieniu w ramach soteriologii prawosławnej, rodzi wiele pytań problemowych. W niniejszym opracowaniu zostaną uwzględnione jedynie najważniejsze z nich. A mianowicie: Jak pojmować przebóstwienie? Jakie przesłanki biblijne, zarówno w Starym, jak i Nowym Testamencie, są istotne dla teologicznego wyjaśnienia przebóstwienia? Jakie jest odniesienie pomiędzy objawieniem się Boga jako niestworzonej Światłości a przebóstwieniem? Dlaczego wcielenie jest podstawą przebóstwienia? Na czym polega rozróżnienie Istoty Bożej i Boskich Energii? Dlaczego w Kościele prawosławnym przebóstwienie traktuje się jako ostateczny cel życia duchowego chrześcijanina? Jak teologowie prawosławni postrzegają Osobę Matki Bożej w relacji do przebóstwienia? Tematyka przebóstwienia od kilkudziesięciu lat jest przedmiotem biblijno-patrystycznych refleksji wybitnych teologów, zarówno prawosławnych, jak i z innych Kościołów chrześcijańskich. Ze względu na centralność przebóstwienia w teologii, liturgii i duchowości prawosławia należy mieć świadomość, że nie jest możliwe w krótkim opracowaniu przedstawienie bardzo złożonej i rozległej panoramy tematów istotnych dla tej problematyki, a jedynie dokonanie wprowadzenia w najważniejsze idee przewodnie.

⁵ Por. V. Lossky, *Redemption and Deification*, w: tenże, *In the Image and Likeness*, Crestwood 1985, s. 97-98.

Pojęcie przebóstwienia

Przebóstwienie to pojęcie, którego pierwotne korzenie sięgają starożytnego świata Greków i Rzymian. Było ono obecne w pogańskiej pobożności ludowej oraz w myśli filozofów. Jego desygnat nabierał treści pod wpływem dzieł judaistycznych (zwłaszcza Starego Testamentu), jak i pism Nowego Testamentu, chociaż samo to pojęcie w Biblii nie występuje. Chrześcijańskie pojmowanie przebóstwienia zdecydowanie różni się od koncepcji pogańskich ze względu na relację do zbawienia, będącego w swej istocie wybawieniem od grzechu i śmierci. Zasadniczo jednak pierwotne rozumienie pojęcia „przebóstwienie” kształtowane było przez różnego rodzaju pogańskie praktyki dewocyjne oraz refleksje filozoficzne nad pragnieniem nieśmiertelności. Do pewnego stopnia pragnienie to było uzasadnione wizją bytów ludzkich, które jedynie w niewielkim stopniu różnią się od bogów, a w pewnych sytuacjach, gdy odgrywają istotną rolę społeczną jako władcy, nabierają cech boskich i mogą stać się „bogami”⁶. W starożytnym świecie grecko-rzymskim tożsamość boską (gr. *apotheosis*) człowieka traktowano w kategoriach: edukacyjnej, etycznej, mistycznej i obrzędowej. Stanie się „bogiem” oznaczało stanie się nieśmiertelnym (gr. *athanatos*) oraz wiedzę o tym, kim się jest. Stąd też idea „poznania siebie” (gr. *gnothi ton auton*) była nierozdzielnie związana z odkrywaniem w sobie cech boskich i upodobniania się do bóstwa. Początkowo stawanie się bogiem oznaczało dla starożytnych podniesienie człowieka do boskiego poziomu. Można go było dostąpić poprzez udział w misteryjnych i orfickich kultach. Pomocna była również tradycja platońska, która skoncentrowana była na nieśmiertelnej potencjalności duszy oraz uczestnictwie w życiu bogów. W późniejszym okresie pojęcie *apotheosis* zaczęto odnosić do kultu cesarzy rzymskich⁷.

⁶ Por. I. Gradel, *Emperor Worship and Roman Religion*, Oxford 2002, s. 25-32.

⁷ Por. P.M. Collins, *Partaking in Divine Nature. Deification and Communion*, London 2010, s. 12-16.

Chrześcijańscy autorzy z pierwszych wieków, którzy korzystali z pojęcia „przebóstwienie”, nie wyjaśniali, jakie jest jego znaczenie. Pierwszą formalną definicję można znaleźć dopiero w dziełach Pseudo-Dionizego Areopagity. Według tego autora: „Przebóstwienie oznacza – w stopniu, w jakim to możliwe – upodobnienie do Boga i zjednoczenie z Nim”⁸. Pogłębione rozważania teologiczne na ten temat są obecne w pismach św. Maksyma Wyznawcy, żyjącego w VII wieku. Warto zauważyć, że przebóstwienie było postrzegane albo od strony etycznej, albo od strony realistycznej. Podejście etyczne polega na utożsamieniu przebóstwienia z osiągnięciem podobieństwa (gr. *homoiosis*) do Boga poprzez zmagania ascetyczne i wysiłek filozoficzny, dzięki czemu dochodzi do przyswojenia sobie niektórych z boskich atrybutów. Podejście realistyczne zakłada, że byty ludzkie są w pewnym sensie przemienione przez przebóstwienie, dzięki uczestnictwu (gr. *methexis*) w Bogu⁹. Ojcowie Kościoła w pierwszych czterech wiekach traktowali tę przemianę człowieka jako skutek wcielenia Syna Bożego (co było charakterystyczne dla Justyna Męczennika, Ireneusza z Lyonu, Orygenesisa i Atanazego Wielkiego) oraz wzniesienie się duszy ku Bogu poprzez praktykowanie cnót (co było typowe dla Klemensa z Aleksandrii i ojców kapadockich). Dla ojców przynależących do tradycji aleksandryjskiej istotne było podkreślanie przemiany wierzącego przez Chrystusa w nawiązaniu do faktu wcielenia, natomiast dla ojców przynależących do tradycji antiocheńskiej zasadnicze znaczenie miała walka ascetyczno-moralna, jaką prowadzi chrześcijanin, aby osiągnąć doskonałość. Zasługą Pseudo-Dionizego Areopagity i św. Maksyma Wyznawcy jest umiejscowienie przebóstwienia w ramach bizantyńskiej tradycji monastycznej

⁸ Pseudo-Dionizy, *Hierarchia kościelna* I, 3. Przekład polski: Pseudo-Dionizy Areopagita, *Hierarchia kościelna*, tłum. M. Dzielska, w: tenże, *Pisma teologiczne*, Kraków 2005, s. 142 (PG 3,376A).

⁹ Por. N. Russell, *The Doctrine of Deification in the Greek Patristic Tradition*, Oxford 2004, s. 1-2.

i postrzeganie go jako celu życia duchowego. Ostateczna synteza chrześcijańskiego pojmowania tego pojęcia dokonała się za sprawą mnichów hezychastów, spośród których szczególne zasługi mieli św. Symeon Nowy Teolog oraz św. Grzegorz Palamas. Podkreślali oni znaczenie osobistego doświadczenia hezychasty w relacji do Boga, w wyniku którego zostaje on przemieniony zarówno duchowo, jak i fizycznie poprzez obecność niestworzonej Światłości Bożej¹⁰.

Przebóstwienie jest pojęciem, które jest trudne do precyzyjnego zdefiniowania¹¹. Jego desygnat ma odniesienie do: doskonałości etycznej (gr. *teleiosis*), osiągnięcia stanu bezamiętności (gr. *apatheia*), uwolnienia od zepsucia moralnego (gr. *aftharsia*) i wyzwolenia od śmierci (gr. *athanasia*). W celu opisanía istoty przebóstwienia należy odwołać się do takich pojęć, jak: jedność (gr. *hensis*), uczestnictwo (gr. *metousia*), wspólnota/komunia (gr. *koinonia*), udział (gr. *metochos*), podobieństwo (gr. *homoiosis*)¹². Powyższe terminy powiązane z przebóstwieniem wskazują, że w chrześcijańskim rozumieniu istotne było postrzeganie go w kategoriach ontologicznych, natomiast dla pogan istotne były kategorie kultyczne¹³. Warto pamiętać, że oprócz pojęcia *theosis* ojcowie Kościoła korzystali również z pojęcia *theopoesis*, które miało określać „stan bycia uczynionym bogiem”¹⁴.

¹⁰ Por. tamże, s. 12-15.

¹¹ Por. D.A. Keating, *Deification and Grace*, Naples 2007, s. 8-9.

¹² Por. S. Finlan, V. Kharlamov, *Introduction*, w: *Theosis. Deification in Christian Theology*, red. S. Finlan, V. Kharlamov, Eugene 2006, s. 5-8; B. Drewery, *Deification*, w: *Christian Spirituality. Essays in Honour of Gordon Rupp*, red. P. Brooks, London 1975, s. 33-62.

¹³ Por. B.C. Blackwell, *Christosis. Pauline Soteriology in Light of Deification in Irenaeus and Cyril of Alexandria*, Tübingen 2011, s. 103.

¹⁴ Por. S. Thomas, *Deification in the Eastern Orthodox Tradition. A Biblical Perspective*, Piscataway 2007, s. 7.

Zapowiedź przebóstwienia człowieka w Starym Testamencie

Początków chrześcijańskich odniesień do koncepcji przebóstwienia należy poszukiwać w Starym Testamencie. Z przesłania Księgi Kapłańskiej wynika, że świętość człowieka ma swoje źródło w Bogu, który skierował do narodu wybranego następujący nakaz: „Ponieważ Ja jestem Pan, Bóg wasz – uświęćcie się! Bądźcie świętymi, ponieważ Ja jestem święty! [...] Bo Ja jestem Pan, który wyprowadził was z ziemi egipskiej, abym był waszym Bogiem. Bądźcie więc świętymi, bo Ja jestem święty!” (Kpł 11,44-45). Spotkanie Mojżesza z Bogiem na górze Synaj uświęciło go i przemieniło. Autor Księgi Wyjścia opisał tę ontologiczną przemianę Mojżesza, którą szczególnie wyrażało jego przemienione i jaśniejące oblicze, gdy zstępował z góry Synaj z dwiema tablicami Świadectwa. Choć sam „nie wiedział, że skóra na jego twarzy promieniała na skutek rozmowy z Panem” (Wj 34,29), to zauważyli to Aaron i Izraelici, gdy zobaczyli go z dala, i przeraziło ich to tak bardzo, że bali się zbliżyć do niego (por. Wj 34,30). Mojżesz został przemieniony mocą chwały Bożej, oznaczającej Jego widzialną boską obecność. To wydarzenie starotestamentalne było zapowiedzią przemienienia Jezusa na górze Tabor. Do faktu jaśniejącego oblicza nawiązał również św. Paweł (por. 2 Kor 3,13-18). Starotestamentalne podstawy przebóstwienia są obecne szczególnie w pojęciu „chwała” (hebr. *kabod*, gr. *doxa*), ściśle związanym z rzeczywistością Bożej Światłości (por. Wj 24,17; Kpł 9,23; Ez 1,27; 10,4; 43,2)¹⁵.

Świętość Boga, stwarzającego człowieka na swój obraz i podobieństwo, według Księgi Mądrości jest przyczyną jego powołania do nieśmiertelności i niezniszczalności. Pojmowanie

¹⁵ Por. N. Tanase, *The Splendour of the Deified Flesh. Glorification (dedoksamene) and Deification (theosis) into a Continuum of Theophanies*, „Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Orthodoxa” 61 (2016) 2, s. 109-111.

nieśmiertelności jako daru Boga oraz celu ludzkiego życia zostało wskazane przez autora natchnionego wprost: „Bo dla nieśmiertelności Bóg stworzył człowieka – uczynił go obrazem swej własnej wieczności” (Mdr 2,23). W odniesieniu do starotestamentalnych korzeni przebóstwienia istotne jest potraktowanie nieśmiertelności nie jako wrodzonej właściwości duszy ludzkiej, lecz jako daru samego Boga. Istotne jest również wskazanie, że choć dusza ludzka może doświadczać bliskości chwały Bożej, to nie zmienia się jej status ontologiczny bycia stworzoną. Ponadto dusza ludzka dzięki możliwości postępu moralnego może mieć udział w pewnych atrybutach boskich. Należy również uwzględnić, że w bosko-ludzkich przymierzach ludu wybranego istotne były kategorie ojcowsko-synowskie, dzięki którym wyrażano ideę prawdziwego pokrewieństwa z Bogiem (por. Rdz 6,1-4; Wj 4,22; 7,1; 2 Sm 7,14; Ps 2,7; 89,27; Prz 30,4; Iz 45,9-11)¹⁶. W Starym Testamencie zostały opisane bardzo nieliczne przykłady osób ludzkich, które w wyniku ekstatycznego spotkania z Bogiem doznały całościowej przemiany duszy i ciała, wyrażającej się udziałem w Światłości Bożej¹⁷.

Bóg jako Światłość w Nowym Testamencie

W tekstach Nowego Testamentu nie ma bezpośredniego odniesienia do pojęcia „prebóstwienie”. Niemniej jednak znajdują się w nich perykopy, które jednoznacznie wskazują na to, co jest istotne w jego rozumieniu. Szczególnie warto zwrócić uwagę na opis Przemienienia Jezusa na górze Tabor (por. Mt 17,1-8; Mk 9,2-8; Łk 9,28-36), gdyż może on posłużyć jako klucz w budowaniu chrześcijańskiej nauki o przebóstwieniu. Obecność

¹⁶ Por. G. Glazov, *Theosis, Judaism, and Old Testament Anthropology*, w: *Theosis. Deification in Christian Theology*, s. 21-25.

¹⁷ Por. P. M. Collins, *Partaking in Divine Nature. Deification and Communion*, s. 27-38.

Mojżesza i Eliasza w czasie tego wydarzenia ma wskazywać na wstępowanie ku Bogu. Symbolizowane jest ono również przez samo miejsce, a mianowicie wysoką górę. Trzej apostołowie, którzy zobaczyli przemienionego Jezusa, doświadczyli obecności Światła jaśniejącego z Jego oblicza. Objawienie Bożego Światła na górze Tabor było zapowiedzią „Światła Zmartwychwstania” oraz „języków ognia” w dniu Pięćdziesiątnicy. Przemienienie Jezusa można traktować jako model przemiany każdego chrześcijanina. Współprzenikanie (gr. *perichoresis*) boskości i człowieczeństwa objawione w przemienionym obliczu Chrystusa można traktować jako zapowiedź odkupienia i uświęcenia człowieka.

Bóg będący światłością, który objawił się uczniom na górze Przemienienia, stał się w Chrystusie dostępny dla członków Jego Ciała – Kościoła. Hipostatycznie Słowo – druga Osoba Trójcy Przenajświętszej – poprzez przyjęcie pełni człowieczeństwa stało się w swym Ciele źródłem przebóstwienia¹⁸. Chrystus jest „przebóstwiająca Światłością”¹⁹. Święty Grzegorz Palamas utożsamia światłość z Bogiem, zarówno jako czynnik uświęcenia człowieka, jak i jako samoprzebóstwienie (gr. *autotheosis*)²⁰. Ta przebóstwiająca Światłość ma odniesienie do Istoty (gr. *Ousia*) Boga, ale samo nią nie jest. Uczniowie na górze Tabor zaczęli kontemplować tę Światłość, będącą Światłością „niedostępną, niematerialną, nie stworzoną, przebóstwiającą, wieczną, a zarazem będącą blaskiem natury Bożej, chwałą Boskości, pięknem Królestwa niebieskiego”²¹. obrońca hezychastów utożsamia tę Boską Światłość zarówno z Jezusem Chrystusem, jak i z Duchem Świętym. Nazywa Chrystusa „prawdziwą Światłością”, która jest nieodłączna od Bo-

¹⁸ J. Meyendorff, *The „Defense of the Holy Hesychasts” by St. Gregory Palamas*, w: tenże, *The Byzantine Legacy in the Orthodox Church*, Crestwood s. 189.

¹⁹ Św. Grzegorz Palamas, *Triady* III.1.16 (Gregory Palamas, *The Triads*, tłum. N. Gendle, New York–Ramsey–Toronto 1983, s. 76-77).

²⁰ Tamże, III.1.28 (Gregory Palamas, *The Triads*, s. 83-84).

²¹ Tamże, III.1.22 (Gregory Palamas, *The Triads*, s. 80).

żego Ducha²². Chociaż niestworzonej Światłości można doświadczyć jako światła umysłu, Chrystus objawił się swoim uczniom jako światło, które dotknęło ich oczu, i stali się oni godni, aby zobaczyć na własne oczy (gr. *ophthalmois labein*) przedsmak Jego przyjscia. Do faktu tego odnosi się prawosławny kondakion święta Przemienienia Pańskiego: „Zostałeś przemieniony na górze i Twoi uczniowie ujrzeli Twoją chwałę, o Chryste, nasz Boże, a widząc Cię ukrzyżowanego, mogli poznać, że jesteś prawdziwą «Jasnością» Ojca”²³. Według tradycji chrześcijaństwa wschodniego Jezus nie tyle objawił na górze Tabor swą boską naturę, ile otworzył trzem apostołom oczy, obdarzając ich łaską widzenia niestworzonych Energii swej boskiej natury jaśniejących poprzez naturę ludzką Jego ciała (gr. *sarks*)²⁴. W Ewangeliach synoptycznych zostało napisane, że uczniowie zobaczyli lśniąco białą światłość Jezusa, a Jego oblicze jaśniało jak słońce. W interpretacji prawosławnej Przemienienie Jezusa na górze Tabor nie jest jedynie wydarzeniem historycznym, ale stanowi obietnicę tego, czym Chrystus pragnie obdarzyć każdego chrześcijanina poprzez łaskę Ducha Świętego. Dar Zbawiciela to możliwość uczestnictwa w niestworzonych Energiach Boga jako Światłości albo poprzez przemienione zmysły, albo poprzez przemieniony umysł. Łaska ta daje możliwość udziału w chwale Bożej²⁵.

Najbardziej oczywiste nawiązanie do przeobóstwienia w Nowym Testamencie jest w 2 Liście św. Piotra: „Tak samo Boska Jego moc udzieliła nam tego wszystkiego, co odnosi się do życia i pobożności, przez poznanie Tego, który powołał nas swoją chwałą i doskonałością. Przez nie zostały nam udzielone drogocenne i największe obietnice, abyście się dzięki nim stali uczest-

²² Por. tamże, III.1.15; III.1.9 (Gregory Palamas, *The Triads*, s. 76, 71).

²³ *The Transfiguration of our Lord, Mattins, Kontakion, ton seven*, w: *The Festal Menaion*, tłum. Mother Mary, K. Ware, London 1969, s. 489.

²⁴ Por. W. Łoski, *Teologia mistyczna Kościoła wschodniego*, tłum. M. Szczaniecka, Warszawa 1989, s. 200.

²⁵ Por. S. Thomas, *Deification in the Eastern Orthodox Tradition*, s. 145-153.

nikami Bożej natury, skoro wyrwaliście się z zepsucia [wywoła-
nego] na świecie żądzą” (2 P 1,3-4). Dzięki obietnicom Bożym
wierzący mogą być uczestnikami (gr. *koinonoi*) Bożej natury,
a więc być w najbardziej możliwej zażyłości z Bogiem. W odnie-
sieniu do teologii prawosławnej zasadne będzie stwierdzenie, że
tę „Bożą naturę” z powyżej cytowanej perykopy należy rozumieć
nie jako transcendentną Istotę Bożą, gdyż byty stworzone nie
mają do niej dostępu, lecz jako Boskie Energie, czyli komuniko-
walne atrybuty Boże.

Wcielenie jako podstawa przeobóstwienia

Święty Atanazy Wielki głosił, iż „Bóg stał się człowiekiem, aby
człowiek mógł w Nim stać się Bogiem”²⁶. Jeśli Bóg nie przyjął-
by poprzez wcielenie ludzkiego ciała, to człowiek nie mógłby
dostać przeobóstwienia. Wcielenie Słowa było urzeczywistnie-
niem drugiej komunii pomiędzy Bogiem a ludzkością. Pierwsza
komunia miała miejsce w raju. Człowiek opowiedział się jednak
przeciwko Bogu i jedność z Nim została zerwana. Dopiero Jezus
Chrystus poprzez unię hipostatyczną przywiódł naturę ludzką
na łono Trójcy Przenajświętszej. Dzięki temu człowiek zyskał
możliwość stania się bogiem przez łaskę²⁷. We wcieleniu Boski
Logos przyjął ludzkie ciało, nie przestając być tym, kim jest,
a mianowicie Synem Bożym, który bez zmiany stał się człowie-
kiem dla naszego zbawienia²⁸. Jan Apostoł wyjaśnia, że w ten
sposób dokonała się przemiana ludzkości: „Wszystkim tym jed-
nak, którzy Je przyjęli, dało moc, aby się stali dziećmi Bożymi”
(J 1,12). Dziećmi Bożymi, które zachowały swą tożsamość bycia

²⁶ Św. Atanazy Wielki, *Ad Adelphium* 4, PG 26,1077A.

²⁷ Por. Archimandrite George, *Theosis. The True Purpose of Human Life*,
Mount Athos 2006, s. 24-30.

²⁸ Por. W. Łoski, *Teologia dogmatyczna*, tłum. H. Paprocki, Białystok 2000,
s. 73-77.

stworzeniami na obraz Boży. Dzięki wcieleniu dokonało się wywyższenie człowieka²⁹. Chrystus jako Zbawiciel jest tym, który przebóstwia, bowiem jako Światłość jest „odblaskiem Jego [Ojca – K.L.] chwały i odbiciem Jego istoty” (Hbr 1,3). W Słowie wcielonym jest Życie – Duch Święty, który jest „Światłością ludzi” (J 1,4). W zjednoczeniu z Bogiem, który stał się człowiekiem, apostoł Paweł mógł głosić: „Teraz zaś już nie ja żyję, lecz żyje we mnie Chrystus” (Ga 2,20)³⁰.

Przebóstwienie jako uczestnictwo w Energiach Bożych

W celu zrozumienia istoty przebóstwienia istotne jest rozróżnienie Istoty Boga i Jego niestworzonych Energii (gr. *energeiai*). To rozróżnienie obecne jest w nauczaniu ojców kapadockich, którzy głosili, że Istota Boga jest niepojmowalna, a Jego Energie są poznawalne³¹. Święty Grzegorz Palamas w nawiązaniu do wschodnich ojców Kościoła głosił, że dzięki temu rozróżnieniu człowiek ma możliwość prawdziwego poznania Boga i bycia z Nim w komunii. Jeśli z teologicznego punktu widzenia nie przyjmuje się rozróżnienia Istoty i Energii w Bogu, to zagrażają dwa istotne niebezpieczeństwa. W takim przypadku albo przebóstwienie jest asymilacją do Boskiej Istoty czy Natury (gr. *fisis*), albo włączeniem do jednej z trzech Boskich Osób (gr. *hypostaseis*). Dzięki rozróżnieniu Istoty i Energii w Bogu dar przebóstwienia jest rodzajem boskiej „personalizacji” człowieka, nie ze względu na to, że człowiek posiada własną hipostazę, ale dlatego, że Duch Boży

²⁹ Por. N. Russell, *The Doctrine of Deification in the Greek Patristic Tradition*, s. 224.

³⁰ Por. K.P. Wesche, *Eastern Orthodox Spirituality. Union with God in Theosis*, „Theology Today” 56 (1999) 1, s. 29-33.

³¹ S. Thomas, *Deification in the Eastern Orthodox Tradition*, s. 34.

„posyła go do hipostazy innego”³². Ludzka hipostaza nie zostaje pochłonięta przez Boga, ale wypełniona Jego łaską. W wyniku tego człowiek staje się bogiem nie z natury, lecz z łaski Pana. Przebóstwiająca Energia określana jako „Boska Światłość” czy „Światło Taboru” prawdziwie są Bogiem. Podział na Istotę i Energię w Bogu nie narusza jedności Trójcy Świętej, gdyż każda Energia, która przenika od Boga do stworzenia i jest nazywana według naszej ludzkiej percepcji (gr. *ennoia*), ma swój początek w Ojcu, pochodzi od Syna i jest dopełniana w Duchu Świętym³³. Należy zaakcentować, że rozróżnienie w Bogu Istoty i Energii służy wyrażeniu prawdy, że transcendentny Bóg pozostaje transcendentny, nawet jeśli wchodzi On we wspólnotę/komunię z ludzkością³⁴. Energie Boże to niestworzone Światło, które uzdrowia, oczyszcza, oświeca, inspiruje, podnosi na duchu i przebóstwia. To niestworzone Światło było i może być doświadczane przez wierzących jako przebóstwiająca Energia Boża, która istnieje odwiecznie w Bogu, który jest miłością³⁵.

Dla chrześcijańskiego Wschodu istotne jest rozważanie problemów teologicznych albo z punktu widzenia teologii apofatycznej (negatywnej), albo z punktu widzenia teologii katafaticznej (pozytywnej). Podstawą teologii apofatycznej są słowa z Prologu Ewangelii według św. Jana: „Boga nikt nigdy nie widział; Ten Jednorodzony Bóg, który jest w łonie Ojca, [o Nim] pouczył” (J 1,18). Objawienie zawsze pozostaje wolnym i suwerennym aktem Boga, poprzez który Ten – transcendentny i niepoznawalny – wychodzi ze swej transcendencji, stając się poznawalnym. Zatem nasza wiedza jest zawsze wiedzą „przez łaskę” (gr. *chariti*), poddaną Jego woli (gr. *theleseis*) i zależną od aktu (gr. *energeia*) łaskawości (gr. *sygkatabaseis*) wszechmocnego

³² Św. Grzegorz Palamas, *Triady* 3.1.9 (Gregory Palamas, *The Triads*, s. 71).

³³ Por. A. Torrance, „*Vigiliae Christianae*” 63 (2009), s. 64-65.

³⁴ J. Meyendorff, *The „Defense of the Holy Hesychasts” by St. Gregory Palamas*, s. 191.

³⁵ Por. S. Thomas, *Deification in the Eastern Orthodox Tradition*, s. 35-41.

Boga³⁶. Święty Grzegorz Palamas wyjaśniał, że „Bóg w swej nieograniczonej dobroci dla nas, będąc transcendentny w relacji do wszystkich bytów, niepojmowalny i niewyraźalny, wyraża zgodę, abyśmy mieli w Nim udział”³⁷. W *Triadach* doprecyzował również, że: „Ani niestworzona dobroć, ani wieczna chwała, ani życie [...] nie są nadprzyrodzoną Istotą Boga, gdyż Bóg, jako Przyczyna, przekracza je [...]. Bóg jest w pełni obecny w każdej Boskiej Energii, każda służy jako Jego Imię”³⁸. W świecie stworzonym każde osobowe działanie przynależy do konkretnej działającej hipostazy. W Bogu jest inaczej. W Nim bowiem trzy boskie hipostazy posiadają jedną jedyną Energię. Stąd też każde boskie działanie jest z konieczności działaniem Ojca, Syna i Ducha Świętego, ze względu na ich współistotność. Wspólna dla całej Trójcy Przenajświętszej Boska Istota jest przyczyną (gr. *aitia*) Energii, ale te Energie pozostają osobowymi działaniami, gdyż współistotność nie podporządkowuje osobowego elementu w Bogu, ale ustanawia pomiędzy Hipostazami „współprzenikanie”, które objawia się właśnie w tej wspólnej Energii. Każda z Osób w misterium Trójcy Przenajświętszej jest w jedności z pozostałymi Osobami, zarazem zachowując swą osobową tożsamość z zachowaniem pełni Bóstwa³⁹. Trójca zatem jest w pełni obecna w każdej z Boskich Energii i to realnie, a nie na sposób emanacyjny. Objawiając osobowy byt Boga, Boskie Energie odzwierciedlają jedność Boskiej Istoty. Według św. Grzegorza Palamasa w pewnym sensie Istota i Energie Boże są takie same, ale w innym sensie są odmienne. Są one „czymś innym” niż Duch Święty, ale nie są też

³⁶ Por. J. Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas*, tłum. G. Lawrence, Leighton Buzzard 1974, s. 209.

³⁷ Św. Grzegorz Palamas, *Triady* I.3.10 (Gregory Palamas, *The Triads*, s. 72).

³⁸ Św. Grzegorz Palamas, *Triady* II.2.7 (Gregory Palamas, *The Triads*, s. 49-50); por. św. Grzegorz Palamas, III.3.6 (Gregory Palamas, *The Triads*, s. 104).

³⁹ Por. J. Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas*, s. 215-216.

Istotą Bożą. Mają one odniesienie do pewnego „rozróżnienia” (gr. *diastole*) w Boskim Bycie, ale go nie dzielą (gr. *ou merismos*)⁴⁰. Dogmat o niestworzonych Energiach ma charakter aporyczny i antynomiczny. Energie te nie są Bogiem w Jego Istocie, a zarazem będąc nieodłączne od Jego Istoty, potwierdzają prawdę o jedności niezłożonego bytu Boga. Bóg jako Trójca jest niezłożony, pomimo rozróżnienia natury i Osób. Niezłożoność w Nim nie oznacza bowiem jednorodności czy niezróżnicowania⁴¹.

Przebóstwienie jako ostateczny cel życia duchowego

W tradycji chrześcijaństwa wschodniego przebóstwienie oznacza podniesienie wierzącego ze stanu grzeszności i śmiertelności do stanu nieskazitelności i nieśmiertelności. Poprzez działanie Boga w przebóstwieniu ma miejsce triumf życia nad śmiercią. Możliwy jest zatem ruch od obrazu Bożego do Bożego podobieństwa⁴². Według nauczania św. Maksyma Wyznawcy, św. Jana z Damasku czy św. Grzegorza Palamasa oraz wielu innych ojców Kościoła jedynie bardzo nieliczne osoby ludzkie mogą osiągnąć przemianę zniekształconego obrazu Bożego w podobieństwo Boże. Obraz Boży jest wspólną własnością wszystkich ludzi, nieodłącznym aspektem stworzonej ludzkiej natury (por. Rdz 1,26-27). Zazwyczaj w człowieku odnosi się on do jego racjonalności i zdolności do dokonywania wolnych wyborów, natomiast podobieństwo Boże wymaga dobrowolnej współpracy z łaską Bożą. Obraz Boży jest statyczny, a podobieństwo Boże jest rzeczywistością dynamiczną. Jeśli człowiek współpracuje z łaską Bożą, to dokonuje

⁴⁰ Por. tamże, s. 225.

⁴¹ Por. W. Łoski, *Teologia mistyczna Kościoła wschodniego*, s. 66-71.

⁴² Por. G.I. Mantzaridis, *Przebóstwienie człowieka. Nauka świętego Grzegorza Palamasa w świetle tradycji prawosławnej*, tłum. I. Czackowska, Lublin 1997, s. 22-32.

się odnowienie jego zniekształconego obrazu oraz upodobnianie się do Boga⁴³. Ojcowie kapadoccy mieli realistyczne podejście do przeobstwienia, podkreślając znaczenie naśladowania wcielonego życia Chrystusa. On przeobstwił ciało, które przyjął, i tym samym uzdolnił każdego człowieka do upodobniania się do Boga. Naśladowanie Pana nie jest czymś zewnętrznym. Polega ono na przewyciężaniu pożądliwości i praktykowaniu cnoty, w czym pomocne są różnego rodzaju zmagania duchowe oraz praktykowanie nieustannej modlitwy. W tym procesie dążenia ku celowi ludzkiego życia, jakim według tradycji chrześcijaństwa wschodniego jest przeobstwienie, istotne jest również życie sakramentalne, a zwłaszcza udział w Eucharystii⁴⁴.

Szczególnie w tradycji bizantyńskiej przeobstwienie było traktowane jako ostateczny cel życia duchowego. Jedność z Bogiem i wizja niestworzonej Światłości to rzeczywistość zarówno w pełni obiektywna, jak i w pełni osobista. To napięcie pomiędzy łaską Bożą i wolną wolą człowieka, pomiędzy boskim działaniem i ludzkim wysiłkiem. W swej istocie przeobstwienie jest wolnym i świadomym udziałem człowieka w życiu Bożym⁴⁵.

Matka Boża jako ideał człowieka w pełni przeobstwionego

Przeobstwienie, jakiego chrześcijanin może dostąpić w czasie swego ziemskiego życia, dotyczy zarówno jego duszy, jak i ciała. Przeobstwionym można zostać jedynie w Ciele Chrystusa. W prawosławiu podkreśla się znaczenie więzi pomiędzy święty-

⁴³ Por. D.B. Clendenin, *Partakers of Divinity: The Orthodox Doctrine of Theosis*, s. 376-377.

⁴⁴ Por. N. Russell, *The Doctrine of Deification in the Greek Patristic Tradition*, s. 232-234.

⁴⁵ Por. J. Meyendorff, *Christ in Eastern Christian Thought*, Crestwood 1987, s. 128-129.

mi w niebie a wiernymi Kościoła, gdyż razem tworzą wspólnotę świętych (gr. *koinonia ton hagion*)⁴⁶.

Matka Boża w chrześcijaństwie wschodnim postrzegana jest jako biblijny prototyp i ideał życia hezychastycznego oraz pośredniczka Energii Bożych⁴⁷. W Niej w szczególnie sposób dokonało się urzeczywistnienie podobieństwa Bożego mocą łaski przeobstwienia. Z tego właśnie względu *Theotokos* objawia w swej osobie chwałę Bożą, która przenika ascetyczno-duchową naturę Jej czystości i świętości. Maryja osiągnęła „pełnię łaski właściwą dla przyszłego wieku, która charakteryzuje byt przeobstwiony”⁴⁸. Niestworzone Energie Boże przenikają Ją bardziej niż jakiegokolwiek innego człowieka. Czerpiąc od Chrystusa wszelkiego rodzaju dary łaski, promieniuje Energią jako „pochodnia płonąca Bożą Światłością”. W Niej bowiem urzeczywistniło się „misterium najdoskonalszej jedności z Bogiem”, które wyraża pojęcie przeobstwienia. Będąc ikoną eschatologicznej chwały, do której powołana jest cała ludzkość, Matka Boża antycypuje obraz urzeczywistnionego odkupienia. Maryja jest pierwszą ludzką hipostazą, która jest w pełni przeobstwiona⁴⁹. Potwierdzeniem faktu przeobstwienia *Theotokos* są liczne hymny w nabożeństwach liturgicznych Kościoła prawosławnego, w których jest Ona wysławiana jako: „Świecznik o Wielu Światłach”, „Jaśniejący Świecznik Słońca”, „Jasna Komnata”, „Dziewiczy Obłok Światła”, „Piec Ognisty” czy „Krzew Gorejący”⁵⁰. Matka

⁴⁶ Por. S. Thomas, *Deification in the Eastern Orthodox Tradition*, s. 28.

⁴⁷ Por. D. Staniloae, *Virgin Mary as Mediatrix*, „*Orthodoxia*” 5 (1952) 1, s. 79-129.

⁴⁸ E. Behr-Sigel, *The Ministry of Woman in the Church*, Crestwood 1990, s. 91-92.

⁴⁹ Por. G. Florovsky, *The Ever-Virgin Mother of God*, w: *Creation and Redemption*, t. 3, Belmont 1976, s. 171-188; P. Sherwood, *Byzantine Mariology*, „*Eastern Churches Quarterly*” 8 (1962), s. 107-137.

⁵⁰ Por. I. Saszko, „*Rozświetlona przez Światłość Trójstępczną*”. *Relacja Theotokos do Osób Trójcy Przenajświętszej w tradycji liturgicznej Kościoła prawosławnego*, Lublin 2014, s. 27-249.

Boża czczona też jest jako Misterium rozświetlone przez Trójślo-
neczną Boską Światłość⁵¹.

Człowiek stworzony na obraz i podobieństwo Boże ma w so-
bie głębokie, choć nie zawsze świadome, pragnienie zjednoczenia
ze swoim Stwórcą i Zbawicielem. W jaki sposób może osiągnąć
jedność z Trójcą Świętą? Gdyby człowiek miał możliwość zjedno-
czenia z samą Istotą Boga, to byłby Bogiem z natury, ale wówczas
Bóg nie byłby Trójcą, lecz Bogiem, który miałby tyle hipostaz, ilu
ludzi uczestniczyłoby w Jego Istocie⁵². Nie jest zatem możliwe
uczestnictwo człowieka ani w Istocie, ani w Osobach Trójcy, choć
jest on powołany do uczestnictwa w naturze Bożej (por. 2 P 1,4).
Jak zatem to uczestnictwo z teologicznego punktu widzenia
należy rozumieć? Wschodni ojcowie Kościoła, zmagając się z ko-
niecnością ustalenia podstaw dogmatycznych zjednoczenia
człowieka z Bogiem, sformułowali naukę o rzeczywistej różnicy
pomiędzy Istotą a Energiami w Bogu, co było podstawą chrześci-
jańskiej koncepcji przebóstwienia. John Meyendorff podkreślał,
że przebóstwienie jest misterium, którego zrozumienie przekracza
granice myślenia racjonalistycznego, „gdyż Bóg jest ponad
kategoriami całości oraz części i choć w Swej Istocie pozostaje
niepoznawalny, to w każdej Energii objawia się w pełni jako Bóg
Żywy”⁵³. Przebóstwienie jest nie tylko prawdą dogmatyczną od
wielu wieków nauczaną przez Kościół prawosławny, ale również
doświadczeniem egzystencjalnym niektórych – wybranych przez
Boga – hezychastów, których udziałem było zakosztowanie bycia
w niestworzonej Światłości już w czasie ziemskiego życia. Ta
Boska Światłość, będąca antycypacją zmartwychwstania w dniu
ostatecznym, nie tylko przemieniała ich umysł, ale jaśniała
również z ich przebóstwionego ciała. Współcześnie w świecie

⁵¹ I. Saszko, *Maryja – Przewodniczka jaśniejąca Bogiem*, Kraków 2018, s. 200.

⁵² Por. W. Łoski, *Teologia mistyczna Kościoła wschodniego*, s. 61.

⁵³ J. Meyendorff, *Święty Grzegorz Palamas i duchowość prawosławna*, tłum. K. Leśniewski, Lublin 2005, s. 89.

coraz powszechniejsze staje się dążenie do samoubóstwienia człowieka, co jest skrajnym wyrazem humanistycznego antropocentryzmu. Iluzja zracjonalizowanej duchowości, która bazuje na hedonizmie, pragmatyzmie i utylitaryzmie, staje się coraz groźniejsza. W obliczu tych zagrożeń może warto zastanowić się, w jakim stopniu soteriologiczna koncepcja przebóstwienia człowieka głoszona przez Kościół prawosławny, w powiązaniu z ascetycznymi wskazaniem hezychazmu, może być pomocna w rozwiązywaniu naszych codziennych problemów.

Deification of Man in Eastern Orthodoxy

Deification (Gr. *theosis*) is one of the central themes of Orthodox soteriology. In Eastern Christianity, the need to reflect on deification resulted both from the necessity to define the boundaries of man's union with God in the Trinity of the Most Holy Persons, and from the need of dogmatic clarification of how to understand this participation of man in God. The purpose of this study is the introduction to important dogmatic issues relating to deification. The starting point is the analysis of the very concept of deification and its Christian determinants. This is the basis for the analysis of selected texts from Scripture that are relevant to the understanding of deification, especially regarding the revelation of God as Light and the role of the Incarnation. Another issue, namely the dogmatic distinction between the Divine Nature and the Divine Energies, is necessary to explain why deification is considered as the ultimate goal of Christian spiritual life in Orthodox theology. In the final part of this study, the Mother of God is shown as a fully deified human person.